

ELŐTANULMÁNY A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETI NÉVTÁRÁHOZ¹

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

The list of pastors and teachers of the Békés Reformed Diocese, located in the south-eastern region of the Hungarian Kingdom in the 18th century, can be reconstructed from various sources. The most important source is the records of the diocese, in which the pastors inaugurated in the diocese were listed between 1696 and 1809. However, far fewer documents are available about the teachers; the diocese kept incomplete records of them. For both pastors and teachers, parish records and registries should also be considered. If the documents of all the parishes can be processed, a list of pastors and teachers of the diocese who served in the early modern age can be compiled.

A történeti segédtudományok szerint az archontológia az államigazgatási, közigazgatási és egyéb testületek tisztviselőinek kronologikus névtárát állítja össze, míg a prozopográfia az előbbi segédtudomány által rekonstruált névsorokat egészíti ki biográfiai adatokkal. A prozopográfia célja, hogy egy-egy tisztviselő tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatokat összegyűjtse, és ezáltal az igazgatástörténet jobb megértéséhez fontos adattárakat hozzon létre.² A hazai protestáns egyháztörténet-írás az utóbbi évtizedekben komoly eredményeket ért el az archontológiai és prozopográfiai kutatások terén: sorra jelennek meg a különböző egyházigazgatási egységek névtárai. Az evangélikus lelkészek prozopográfiáját közlő *Evangélikus lelkészek Magyarországon*³

című sorozat, valamint a református lelkészi névtárakat⁴ közreadó különböző kötetek egyre növekvő száma azt mutatja, hogy előbb-utóbb a kora újkori Kárpát-medence teljes lelkészi névtára el fog készülni. Ennek ellenére több olyan régió is van, amelyekben még az alap kutatások is hiányoznak.

Az utóbbi négy évben a Nemzeti, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal segítségével a Békési Református Egyházmegye lelkészi névtárának összeállításához szükséges alap kutatást végeztük el: az 1696 és 1821 közötti időszak összes egyházi forrását feltártuk. A közigazgatási és a kegyúri iratok esetében viszont csak szűrőpróbaszerűen végeztünk kutatásokat. A kutatócsoport munkájának köszönhetően egy ingyenes, bárki számára elérhető repozitóriumba⁵ töltöttük fel az egyházmegye levéltári forrásait, és forráskiadványokat is közzétettünk.⁶ A békési egyházmegye esetében ezért most már minden adott ahhoz, hogy az egyházmegye archontológiája és prozopográfiája is elkészüljön. Ezt különösen sürgetővé teszi az, hogy 2009-ben megjelent Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája,⁷ valamint 2017-ben a Békés vármegyei evangélikus lelkészek adattára is.⁸ A következőkben a tervezett névtár forrásait és szerkezetét fogjuk bemutatni, valamint a dolgozat végén egy-egy mintát adunk a névtár archontológiai és prozopográfiai felépítésére.

A Békési Református Egyházmegye egyházkormányzati szempontból két nagy egységre bontható: egyházközségekre és egyházmegyére. A tervezett névtár archontológiai része ezért a gyülekezetek és az esperesség tisztségviselőit fogja időrendi sorrendben tartalmazni. 1696 és 1821 között az egyházmegyében esperes, alesperes, jegyző, lelkészi tanácsbíró, világi tanácsbíró, egyházmegyei gondnok és követ tisztségek léteztek, de a vizsgált időszakban nem töltötték be folyamatosan mindegyik pozíciót.⁹ A felsorolt tisztségek közül a követet kivéve mindegyik hagyományos egyházi pozíció, a deputatus felvétele az archontológiába viszont magyarázatra szorul.

A XVIII. században az egyházkormányzási iratokban rendszeresen találkozunk a deputatus kifejezéssel. Az esetek többségében olyan személyt értettek rajta, akit megbíztak valamilyen feladat elvégzésével. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az egyházmegye hivatalos tisztségviselőjévé vált. Néhány esetben viszont egyházmegyei gyűlésen meghatározott időre és követutasításokkal ellátva választottak követeket. Tipikus példa erre a budai zsinatra megválasztott deputatusok esete: Szőnyi Benjámin és Szentmiklósi Sebők Sámuel az egyházmegye utasításokkal látta el, és meghatározott időre hatalmazták fel őket az esperesség képviselőjévé.¹⁰

Az egyházközségeknek öt típusát lehet megkülönböztetni: anyaegyházközség, leányegyházközség, missziós egyházközség, nem artikuláris egyházközség és sikertelen alapítású egyházközség. A XVIII. századi terminológia valójában csak az első két típust ismerte, a többi három kategóriát a kutatás során definiáltuk.

A tipológiában szereplő gyülekezetek különböző egyházi tisztségeket tartottak fenn. Ezek közül a legrangosabbnak az anyaegyházközségeket tarthatjuk. Ezeket minden

esetben lelkipásztor vezette. Az anyaggyülekezetekben ezenkívül találunk még beszo­l­gá­ló lelkészt, káplánt, állandó tanítót, tanítót, segéd­tanítót, helyettes tanítót és leánytanítót. A leányegyház­köz­sé­ge­ket általában egy lévita vezette, és jobb esetben szolgált még mellette egy tanító is. Missziós gyülekezeteknél viszont a lévitából előbb-utóbb rendes lelkipásztor lett, ugyanis 1781 után több olyan egyház­köz­ség is létrejött, amelyek kezdetben nem tudtak önálló prédikátort megfizetni, később viszont megerősödtek, és anyaegyház­köz­sé­g­gé váltak.

A XVIII. században a békési egyházmegyében valójában egyik egyház­köz­ség sem rendelkezett szabad vallás­gya­kor­lattal, a reformátusok csak a kegyúr jóvoltából tarthatták meg templomaikat és papjaikat. A nem artikuláris egyház­köz­ség ezért itt nem a történettudományban ismert fogalmat jelenti, hanem olyan egyház­alapítást, amelyet az állam betiltott. Jelenlegi ismereteink szerint a türelmi rendelet előtt a békési egyházmegyében két gyülekezet­alapítás történt. 1749-ben Békéssámsonban Károlyi Antal dohánykertészeket telepített le. A falu első két évtizedéről kevés forrásunk maradt fenn, de az biztos, hogy Sámsonban egy új missziós református egyház­köz­ség jött létre, amely 1817-ben lett anyaggyülekezet.¹¹ 1753-ban Földesi György a Csongrád megyei Csányon (ma Csanytelek) elkezdett megszervezni egy református közösséget. A békéssámsoni esettel szemben a hatóság itt közbelépett, és Földesit tiltott vallás­gya­kor­lás miatt elfogták.¹² Az archontológiában csak a csányi gyülekezetet tekintjük nem artikuláris helynek, a sámsonit nem, mivel az állam csak Csányban tiltotta meg a református gyülekezet megszervezését, Sámsonban viszont eltűrte.

Az utolsó gyülekezet­ típ­us a sikertelen alapítású egyház­köz­sé­gek kategóriája, amelyekben általában lévita és rektor szolgált. A nem artikuláris kategóriától ez abban különbözik, hogy csak 1781 utáni időszakban találunk ilyen eklézsiákat. Ekkor már könnyebben lehetett egyház­köz­sé­ge­ket alapítani, az állam nem avatkozott közbe. A türelmi rendelet után viszont nem sikerült minden alapítási kísérlet. Az 1810-es években a Gyoma melletti Csejt pusztán próbáltak meg egy dohány­kertészfalvat megszervezni, amelynek lakossága református volt. Barkó Mihály 1822. március 13-án kelt kérvényéből tudjuk, hogy a közösség felbomlott.¹³ Ehhez hasonló folyamat zajlott le 1819-ben Bükkhegyen is.¹⁴

A tervezett archontológia legfontosabb forrása az egyházmegye ordinációs listája, amelyet 1696 és 1809 között folyamatosan vezettek. A következőkben azt mutatjuk be, miért jelentős ez a dokumentum.

A tiszántúli egyházkerületben a lelkésszé válás kritériumait a Geleji-kánonok szabályozták. Ezek szerint lelkésszé úgy válhatott valaki, ha rendelkezett külső (gyülekezeti) és belső (isteni) meghívással, ezt követően nyilvános vizsgán kellett számot adnia a tudásáról és erkölcséről. Amennyiben sikeresen le­viz­gázott, akkor a püspök az egyházkerületi gyűlés – korabeli kifejezéssel: zsinat – előtt kézzel­á­dással lelkésszé avatta, majd kiküldte őt az igehirdetésre és a szentségek

kiszolgálására. Mindezt egy papi diplomával hitelesítették, és gyakran a lelkész is adott egy reverzálist arról, hogy megtartja az egyházi törvényeket.¹⁵ 1715-ben viszont az uralkodó megtiltotta, hogy protestánsok zsinatokat hívjanak össze, ezért a lelkészavatás is nehézségekbe ütközött. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az egyházmegyéek kezébe került a lelkészavatás, viszont a mindenkori tiszántúli püspök igényt formált arra, hogy ő szentelje föl a lelkészjelölteket.¹⁶ Ebből adódóan a türelmi rendelet kihirdetéséig az egyházmegyéek voltak a lelkészavatások elsődleges helyszínei, noha az egyházkerület előtt is történtek ordinációk, mert az egyházkerületi jegyzőkönyvben is rendszeresen feltűnnek ordinációs jegyzékek.¹⁷

A békési egyházmegye első jegyzőkönyvében 1696 és 1809 között vezették az ordinált lelkészek névsorát, vagyis a türelmi rendelet kihirdetése után is fennmaradt a kialakult lelkészszentelési gyakorlat. Mivel 1781 után már nem ütközött akadályba a püspöki szentelés, az egyházmegye jegyzőkönyvében vezetett tanúsítványok már nem helyettesítő szerepet töltek be, hanem arra voltak alkalmasak, hogy az esperesség pontosan tisztában legyen a területén megválasztott lelképásztorok jogállásával. 1787-től kezdve az egyházmegyébe beiktatott lelkészeket az egyházmegyei gyűléseken kebelezték be, amelyekről egyházmegyei határozatokat hoztak, 1787 előtt viszont ilyen bekebelezési határozatok nem születtek, csak az ordinációs listában vezették a lelkészek adatait.¹⁸

Az egyházmegye első jegyzőkönyvében található ordinációs lista a Békési Református Egyházmegyébe 1696 és 1809 között bekebelezett lelképásztorok neveit tartalmazza.¹⁹ A jegyzék nemcsak neveket, hanem életrajzi adatokat is tartalmaz, ugyanis megtalálható benne Bökényi János makói prédikátor 1712-ben készült önéletírása. Az önéletírásról azért tételvezhetjük fel, hogy 1712-ben keletkezett, mert a jegyzőkönyvben közvetlenül az önéletírás után Bökényi esperessé választása található, amelyre 1712. április 10-én került sor. A kéziratban javítva van a dátum, ezért elképzelhető, hogy 1713 a helyes olvasat, viszont valószínűbb, hogy az egyházmegyei gyűlés (1712. április 10.) után hagyta jóvá az egyházkerület az esperessválasztást, és nem fordítva: 1712. szeptember 28-án a debreceni zsinaton Bökényi Jánost megerősítették a makói egyházmegye élén.²⁰

Néhány esetben a békési egyházmegye első jegyzőkönyvében található ordinációs listában más aláírók is közölnek életrajzi adatokat, de azok Bökényi önéletírásához képest sokkal rövidebbek. Így például Szentmiklósi Sebők Sámuel esetében megtudjuk, hogy külföldön tanult, és korábban a nagykunsági egyházmegyében szolgált. Szintén közöl biográfiai adatokat Mező István feketegyarmati lelképásztor bejegyzése is, akiről megtudjuk, hogy korábban Tiszalökön szolgált.

Az aláírók neve mellett nem minden esetben szerepel, melyik gyülekezetbe kerültek, ezért a lelkészi szolgálat helyszínének megállapításához további forrásokat kell felhasználni, amely ennek a tanulmánynak nem feladata.

A lelkési névsorban szerepel egy segédlelkész aláírása is: 1774-ben Dobsa Ferenc „coadjutorként” írta alá a nevét. A korabeli terminológia szerint az egyházmegye vezetője az esperes (senior) és a világi főgondnok (coadjutor curator) volt. Hitéleti kérdésben az esperes, más ügyekben a főgondnok szavazata döntött.²¹ Ebben az esetben viszont a coadjutor nem a világi gondnokot jelenti, hanem a latin kifejezés szó szerinti értelmezését, vagyis segítőt. Az egyházmegyei jegyzőkönyvben található díjlevelek között 1768-ban Békésen Szappanos Mihályt szintén coadjutorként említik. Ha Szappanos világi gondnok lett volna, akkor nem állapították meg volna az éves fizetését, tehát Dobsához hasonlóan ő is segédlelkész volt.²²

A névsorban találunk arra példát, hogy az egyházmegye csak évekkel az egyházkerületi ordináció után kebeleztet be valakit: 1713. június 8-án a csatári zsinaton Lenth Pált Hódmezővásárhelyre ordinálták,²³ de az egyházmegye csak 1718. november 15-én iktatta őt be a lelképásztori karba.

Néhány esetben előfordult, hogy a lelkész nem a bekebelezésekor írta alá az egyházmegye protokollumát, illetve a lelkész helyett az esperes írta be a prédikátor nevét. Nagy valószínűséggel az ordinációs jegyzékben szereplő lelképásztorok ordinációjának dátuma nem minden esetben valós, amelyet Boros István bejegyzése mutat, ugyanis más forrásokból²⁴ és a szakirodalomból²⁵ tudjuk, hogy Magyaritében 1776-ban még nem létezett református gyülekezet, a jegyzőkönyvben szereplő beírás szerint mégis 1776-ban nevezték ki őt Magyaritébére lelkésznek.

A békési egyházmegye jegyzőkönyvében a gyülekezeti iskolákba kibocsátott rektoroknak is alá kellett írniuk az egyházmegye törvényeit. Mivel a jegyzőkönyv nem tartalmazza az egyházmegye törvényeit, a szabályokat valószínűleg szóban ismertették a rektorokkal, az aláírások mellett viszont több esetben is megtalálható, hogy az egyházmegye törvényeit elfogadják. Az aláírások különlegessége, hogy az egyházmegyét (tractus) több esetben is egyházkerületként (districtus) nevezték meg, illetve felváltva használták az egyházmegye megnevezésére a makói és a békési traktus kifejezéseket.

A jegyzőkönyv 1712 és 1741 közötti időszakból tartalmaz aláírásokat, de nem folyamatos: 1729 és 1738 között senki sem írta be a nevét a rektorok közé. Az viszont nem egyértelmű, miért nem szerepelnek benne olyan gyülekezetek rektorai, ahol biztosan működött 1712 és 1741 között rektor. Például Szathmári Deák Mihály 1732-ben Algyőn szolgált rektorként,²⁶ mégsem szerepel a neve az aláírók sorában. A gyülekezet nagysága nem feltétlenül függ össze az aláírásokkal, mert kisebb lélekszámú egyházközösségek (Nagyzerénd, Ménes) tanítói is szerepelnek a listában. Igaz, az esetek többségében a jelentősebb református eklézsiák iskoláit nevezik meg: Hódmezővásárhely, Makó, Szentes, Gyula, Békés.

Amint említettük, a békési egyházmegyében beiktatott lelképásztorok névsorát 1696 és 1809 között az egyházmegye legelső jegyzőkönyvében vezették. 1787-ben megnyitották az esperesség második jegyzőkönyvét,²⁷ de abban nem folytatták tovább

a lelkészi névsort, hanem továbbra is az első kötetbe írták azt be. 1812-ben viszont egy másik kötetben ismét elkezdték a prédikátorok jegyzékét vezetni, de ez a jegyzék tartalmát és formáját tekintve jelentősen eltér az első kötetben lévő névsortól, ugyanis az első kötetben alapvetően kétféle feljegyzéssel találkozunk: az egyházmegye törvényeit elfogadók aláírásaival, illetve tanúsítványokkal. Az előbbi esetén a beiktatott lelkipásztor kötelezte magát, hogy az egyházmegye törvényeit betartja, míg a tanúsítványnál azt is rögzítették, hogy a prédikátort melyik gyülekezet választotta meg, valamint azt, hogy sikeres vizsgát tett az egyházmegye, illetve a püspök előtt. Végül rögzítették, hogy a jelöltet beiktatták lelkipásztornak.²⁸

Az 1812-ben nyitott kötetben 1839-ig vezették a lelkipásztorok névsorát.²⁹ Ebben nem szerepelnek olyan aláírások, amelyek az első kötethez hasonlóan csak az egyházmegyei törvények elfogadását rögzítik. Találhatóak benne viszont tanúsítványok, kötelezvények, lelkészi életrajzok, összeírások és esküminták. Nem tudjuk, miért szakadt meg 1809-ben az első kötetben a lelkipásztorok névsora, mindenestre áruklodó tény, hogy pont abból az időszakból nem maradt fenn nyilvántartás (1809 és 1812 között), amikor Gyarmathi Ferenc vezette az egyházmegyét.³⁰ Az 1812-ben nyitott új kötet esetében Kiss András esperessé választásával hozható összefüggésbe az új névsor, mert a kézirat elején az esperesválasztásról találunk egy rövid bejegyzést, majd az egyházmegye pontos lelkészi karának összeírását. Az új esperes rögzítette, hogy megválasztásának évében az anyaegyházközségek élén kik álltak, és mekkora lélekszámú gyülekezeteket vezettek, egyben közölte azt is, hogy Saator János volt a traktus világi főgondnoka. Ez azt jelenti, hogy az 1812-ben nyitott füzet abban az értelemben az első jegyzőkönyv folytatásának tekinthető, hogy ebben folytatták a lelkipásztorok nyilvántartását. A kötetben vezetett jegyzék egész biztosan nem teljes, mert 1821 után egyetlen lelkipásztort sem vezettek be a kötetbe. 1839-ben viszont néhány prédikátor önéletrajzi adatait írta abba be.

Az 1812-ben nyitott lelkészi nyilvántartásban a Kis András által készített összeírás után a lelkészjelöltek, az egyházmegyei jegyző és a tanácsbírák eskümintái szerepelnek. 1812 és 1819 között a beiktatott lelkipásztorok tanúsítványait vezették, amelyet nem minden esetben a beiktatott prédikátor írt be a kötetbe. A lelkészek között káplánt (segédlelkészt) is találunk: Szentesi Nagy Józsefet 1817-ben választották öcsödi káplánná. A kötetben szereplő kötelezvények minden esetben magyar nyelvűek. Ezekben a békési egyházmegye valamelyik gyülekezetébe megválasztott lelkipásztorok megfogadták, hogy az egyházi törvényeket és a református hitelveket betartják. A dokumentum végén néhány lelkészi önéletrajz található. A szövegkörnyezetből sajnos nem derül ki, miért kérték a lelkipásztorokat arra, hogy foglalják össze életük történetét, de azt tudjuk, hogy a XIX. században a református egyházban ez nem volt példa nélküli: a tiszáninneri egyházkerületben 1807 és 1808 között írták össze a prédikátorok életrajzát.³¹ A békési egyházmegyében 1839-ben készült életrajzi

összeírás láthatóan csonka maradt, amelyet Makai István bejegyzése tömören foglal össze: „*Hogy ki voltam, és ki vagyok, erről több rendbeli írások tesznek tanúbizonyságot.*” Pedig az életrajzírók között olyan is akad, aki komolyabban foglalkozott a történelemmel. Ilyen volt Gacsári István füzesgyarmati lelkész, aki szolgálati helyének történetét írta meg.³² Önéletrajzában viszont mélyen hallgat erről.

A történeti segédtudományokban általában a prozopográfia segítségével egy rövid életrajzot állítanak össze. A Békési Református Egyházmegye történeti névtárában viszont arra törekszünk, hogy az összes olyan forrást bemutassuk, amely egy-egy személy egyházi tisztségének pontos időtartamát rekonstruálja. Így például minden esetben jelöljük az egyházkerület exmittálási és az egyházmegye ordinálási időpontját. Mindezen túl a névtárban szereplők életrajzát a szolgálati életútra koncentrálni fogjuk bemutatni. Ez azt jelenti, hogy minden olyan forrást bedolgozunk a prozopográfiába, amely az egyházi működéssel kapcsolatos: álláspályázatokat, kérvényeket, feljelentéseket, beszámolókat stb.

A prozopográfiai rész tervezett szerkezete megkülönbözteti az elsődleges forrásokat a másodlagos forrásoktól. Primer forrásoknak azokat a dokumentumokat tekintjük, amelyek kortársak, illetve autográfok. Ezek alapján az ordinációs listákat, az egyházmegyei és gyülekezeti jegyzőkönyvi határozatokat, az anyakönyvi bejegyzéseket és egyéb egyházigazgatási iratokat tekintjük a legfontosabb adatbázisnak. Szekunder forrásoknak azokat a dokumentumokat tekintjük, amelyek nem kortársak, de olyan információkat tartalmaznak, amelyek az adott személy egyházi működését hitelesen mutatják be. Ezek általában visszaemlékezések, önéletírások, krónikák, halottbúcsúztatók. A prozopográfiában külön-külön csoportban közöljük az egyházi tisztséggel kapcsolatos adatokat és az adott személy életrajzi adatait. Az egyházi tisztséggel kapcsolatos adatok összegyűjtése során különösen nagy hangsúlyt fektetünk a pontos szolgálati idő meghatározására. Amennyiben a vizsgált személy a szakirodalomban is ismert, akkor a szakirodalom adatait ütköztetjük a forrásokkal. Ezt egy külön mezőben tesszük meg, a forrásoktól egyértelműen elkülönítve.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a Békési Református Egyházmegye történeti névtárának összeállításához minden a rendelkezésünkre áll: a források áttekintésével meg tudtuk határozni az archontológia szerkezetét. A dolgozatban bemutattuk a névtár alapforrásának számító ordinációs listákat, az alábbi mellékletben pedig bemutatjuk a névtár archontológiai szerkezetét és egy prozopográfiai tételét.

A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE ARCHONTOLÓGIÁJÁNAK FELÉPÍTÉSE

1. Egyházmegye (tractus)
  - 1.1. Esperes (senior)
  - 1.2. Alesperes (prosenior)

- 1.3. Egyházmegyei jegyző (tractualis notarius)
- 1.4. Lelkészi tanácsbíró (assessor)
- 1.5. Egyházmegyei gondnok (coadjutor curator)
- 1.6. Világi tanácsbíró (assessor)
- 1.7. Követ (deputatus)
2. Egyházközségek
  - 2.1. Anyaegyházközség (ecclesia)
    - 2.1.1 Lelkipásztor (Verbi Divini minister)
    - 2.1.2 Beszolgáló lelkipásztor (interimalis minister)
    - 2.1.3. Káplán (coadjutor)
    - 2.1.4. Állandó tanító (professor)
    - 2.1.5. Tanító (rector)
    - 2.1.6. Helyettesítő tanító (interimalis rector)
    - 2.1.7. Segédtanító (praeceptor)
    - 2.1.8. Lánytanító
  - 2.2. Leányegyházközség (filia)
    - 2.2.1. Lévíta
    - 2.2.2 Tanító (rector)
  - 2.3. Missziós egyházközségek
    - 2.3.1. Lelkipásztor (Verbi Divini minister)
    - 2.3.2. Lévíta
    - 2.3.3. Tanító (rector)
  - 2.4. Nem artikuláris egyházközségek
    - 2.4.1. Lévíta
    - 2.4.2. Tanító (rector)
  - 2.5. Sikertelen egyházközség-alapítások
    - 2.5.1. Lévíta
    - 2.5.2. Tanító (rector)

PÉLDA EGY PROZOPOGRÁFIAI TÉTELRE

- **Egységesített név:** Bökényi János
- **Névvariánsok:** Johannes Bökényi
- **Egyházi tisztség, elsődleges források:** 1675. június 23-án a csatári zsinat makói lelkésznek ordinálta.³³ 1693. október 2-án a zilahi zsinat Forgolányba ordinálta Bökényit.³⁴ 1712. április 10-én a mezővásárhelyi (Hódmezővásárhely) egyházmegyei gyűlésen esperessé választották.³⁵ 1712. szeptember 28-án a debreceni zsinaton Bökényi Jánost a makói egyházmegye esperesévé választották.³⁶

– **Egyházi tisztség, másodlagos források:** Bökényi önéletrajzát a békési egyházmegye első jegyzőkönyvébe írta be, amelyről egy másolatot készítettek a makói presbiteri jegyzőkönyvben.³⁷ Autográf önéletírása szerint 1673 és 1675 között Nagybjomban rektor-káplán volt. 1675. április 22-től makói lelkipásztor. Makó pusztulása után egy évvel (1687?) szülőföldjén lelkész 1701-ig. 1701. április 29-től makói lelkész. 1712. április 10-től a békési egyházmegye esperese.³⁸

Kis Bálint a XIX. század elején Bökényi önéletírását kisebb-nagyobb hibákkal kivonatolva közölte, ezek szerint Bökényi Nagybjomban volt iskolamester. 1675. április 22-től makói rektor és káplán. 1686 körül Csatáron lelkipásztor. 1701. április 29-től makói lelkipásztor. 1713. április 10-től esperes.³⁹ Kis egyértelműen téved, amikor azt állítja, hogy Bökényi Makón rektor és káplán volt, illetve Csatáron lelkipásztor.

Szirbik Miklós a makói presbiteri jegyzőkönyvben lévő önéletírás alapján rekonstruálta Bökényi életrajzát, más forrást nem ismert: 1673-ban Nagybjomban rektor és káplán. 1675. április 22-től makói lelkipásztor. 1687 körül szülővárosa lelkipásztora 14 éven keresztül. 1701. április 29-től ismét makói lelkész. 1713. április 10-től esperes 1718-ig.⁴⁰

– **Egyházi tisztség szakirodalom alapján:** Borovszky szerint 1675 és 1686, valamint 1701 és 1718 között makói lelkipásztor és esperes. Bökényit 1675. április 22-én választotta meg Makó tanácsa lelkészének, és 1675. június 23-án a csatári zsinat szentelte föl makói lelkipásztornak. 1701. április 29-től ismét makói lelkész. 1712. április 12-én Hódmezővásárhelyen a békési egyházmegye esperesének választották, amelyet 1712. szeptember 28-án a debreceni zsinat is megerősített. Esperesi és makói lelkipásztori tisztségét haláláig, 1718-ig megtartotta. Borovszky szerint Bökényi önéletírásában 1713 szerepel esperessé választásánál, de ezt ő tévedésnek tartja, mert az egyházkerületi jegyzőkönyvben megtalálta az 1712-es ordinációt.⁴¹ Legújabb kutatások szerint 1712. szeptember 28-án választották meg a békési egyházmegye esperesének.⁴²

– **Életrajzi adatok, elsődleges források:** Bökényi önéletírásában nem közli szülőhelyét, sem születési idejét, csak azt, hogy gyerekként árvaságra jutott. Iskolai tanulmányairól sem közöl semmit, csak annyit, hogy isteni elhívást érezve a lelkipásztori pályát választotta. Két évig szolgált Nagybjomban rektor-káplánként, amelyről Nógrádi Mátyás püspök kiállított egy igazolást. 1675-ben meghívták Makóra lelkipásztornak, ahol a török-tatár csapatok pusztításáig szolgált. Ezután családjával együtt Debrecenbe menekült, ahol alkalmi igehirdetésekből és temetési szolgálatokból élt. Ezalatt többször is meghívták lelkipásztornak Bátorba, Fehértóra és Bagamérre, de egyik állást sem foglalhatta el, mert az esperesek azt nem engedélyezték. Egy év debreceni tartózkodás után megkapta szülőföldje prédikatori

állását, ahol 14 évig szolgált. Nem közli viszont a település nevét. 1701. április 29-étől ismét Makón lett lelkipásztor. Egy igehirdetése miatt beidéztek Szegedre, ahol az Apostolok cselekedeteinek 22. részének 22. és 24. verseit idézte védekezéséért. Ezt követően bebörtönözték, ahonnan váltságdíj fejében a gyülekezete kiváltotta őt. 1712. április 10-én Mezővásárhelyen esperessé választották.⁴³

- Szegedi prédikációjáról a ferences rendház historia domusából is értesülünk. Ebben annyit jegyeztek föl, hogy 1704-ben egy „*Professores Calvinianae haeretis*” hitvitázott a szerzetesekkel.⁴⁴ A szöveg nem nevezi meg Bökényit, és nem részletezi a hitvitát, csak azt tudjuk, hogy egy eretnek kálvinista professzorral vitakoztak. Mivel a makói lelkipásztor nem írta meg, melyik évben hurcolták el Szegedre, csak feltételezhetjük, hogy a ferencesek róla jegyezték fel az eretnekségre vonatkozó sort.
- **Életrajzi adatok, másodlagos források:** Kis Bálint és Szirbik Miklós azt feltételezte, hogy a Szentes mellett lévő – a török háborúk miatt elpusztult – Bökényről származott. Makó pusztulása után Debrecenbe menekült. Több meghívást is kapott Nyírbátorba, Újfehértóra és Bagamérra, de az esperesek ezeket a meghívásokat nem hagyták jóvá. Egy év debreceni tartózkodás után szülővárosa hívta meg lelkészének, ahol 14 évig szolgált, de sem Szirbik, sem Kis nem közli, hogy ez a Csongrád megyei Bökény lett volna. 1701-ben visszatért Makóra, és egy igehirdetése miatt beidéztek Szegedre, ahol börtönbe került. A fogságból csak váltságdíj ellenében szabadulhatott. 1718-ban halt meg.⁴⁵ Kis Bálint Szirbikhez képest eltérő adatokkal is szolgál, mert szerinte Makó pusztulása után Bökényi Csatárra ment, ahol lelkipásztorként szolgált, majd a török-tatár hadak miatt innen is el kellett menekülnie. Kis a halálozási dátumát is eltérően adta meg, mert szerinte 1728-ban halt meg.⁴⁶
- **Életrajzi adatok szakirodalom alapján:** Borovszky szerint az Ugocsa vármegyei Bökényből származott, és a debreceni kollégiumban tanult. Tanulmányai befejezése után 1673-ban tanító lett Biharnagybajomban.⁴⁷ 1675 és 1686 között makói lelkipásztor volt. 1686 őszén Galga kán elpusztította Makót, ezért Bökényi a családjával együtt Debrecenbe menekült, ahol egy évig nyomorgott. Itt temetési szolgálatokból és alkalmi igehirdetésekből élt. Annak ellenére, hogy a nyírbátori, az újfehértói és a bagaméri egyházközség is meghívta lelkipásztorának, ezeket az állásokat az esperesek ellenkezése miatt nem tudta elfoglalni. Végül az Ugocsa vármegyei Forgolányban kapott lelkészi állást, ahol 14 évig szolgált. Erről a szolgálatáról Nógrádi Mátyás tiszántúli püspök egy igazolást is kiállított a számára. 1693. október másodikán a zilahi zsinat legalizálta forgolányi szolgálatát, mert hivatalosan is ordinálták Forgolányba. A makói reformátusok 1701-ben visszahívták Bökényit, és patics falazatú templomot építettek. A templom építésére adakozást hirdettek, amire a nagykőrösi egyháztól 28 tallér támogatást kaptak. Borovszky feltételezi, hogy Bökényit azért idéztette be Szegedre gróf Volkra Ottó

Kristóf császári és királyi biztos, mert templomot építtetett. Szegeden Bökényit bebörtönözték, ahonnan magas váltságdíj fejében szabadon engedték. 1718-ban halt meg. Önéletírásának eredetije a békési egyházmegye első jegyzőkönyvében található, amelyről a XIX. század elején a makói presbiteri jegyzőkönyvbe készítettek egy másolatot. Borovszky a makói önéletírást ismerte, de olyan adatokat is közölt Bökényiről, amelyek az életrajz egyik verziójában sem szerepelnek: Forgolány megnevezése nem található a szövegben, szintén nem szerepel az önéletrajzban gróf Volkra Ottó Kristóf, viszont az önéletírás szerint Bökényit prédikációja, és nem a templomépítés miatt idézték be Szegedre. Borovszky felhasználta az egyházkerületi jegyzőkönyvet is, valamint az egyházkerületi jegyzőkönyv regesztáit, és a korabeli makói lelkipásztortól, Szöllősy Antaltól is kapott információkat Bökényiről, ezért elképzelhető, hogy ezekből szerezte azokat az információkat, amelyek az önéletírásban nem szerepelnek. A ferences historia domust Borovszky nem ismerte.⁴⁸

Reizner Bökényi János életrajza alapján így foglalja össze a makói református egyház történetét: török-tatár csapatok 1686 körül felégették Makót, és Bökényi fogságba került, ahonnan ki tudott szabadulni. Mivel Makó elpusztult, Bökényi Debrecenbe menekült, ahonnan 1701-ben tért vissza Makóra. Vezetésével ekkor Makón egy paticsfalazatú templomot építettek.⁴⁹

Szakály szintén csak Reiznerre utal, amikor azt mondja, hogy 1701. április 29-én lett ismét makói lelkipásztor Bökényi János. Egyben tartalmilag ismerteti Bökényi meghurcoltatását is, de csak azt mondja, hogy Bökényit Szegedre idézték be, ahol fogságba került. Prédikációjáról semmit sem közöl. Bökényit magyar és szerb rabokkal együtt tartották fogva, ahonnan 200 forint, 7 rókabőr és 7 bárány fejében engedték szabadon.⁵⁰

Tóth Ferenc Bökényi magyar nyelvű életrajzát Szirbik alapján idézi. Ezek szerint Bökényi 1675. április 22-én lett makói lelkipásztor. Tóth nem adja meg, honnan veszi azt, hogy 1686-ban tatárok fogságába került, ugyanis Bökényi életrajzi írásában nem szerepel erre vonatkozó dátum. Tóth szerint 1701. április 19-én (nem 29-én!) tért vissza Bökényi Makóra. Ő viszont közli, hogy Bökényit igehirdetése miatt idézték be Szegedre, ahol bebörtönözték. 1713. április 10-én választották Bökényit Hódmezővásárhelyen esperessé, amely tisztséget haláláig, 1728-ig megtartott.⁵¹ Tóth hibásnak tartja Kis Bálint állítását, amely szerint Bökényi Makón rektorként és káplánként szolgált. Tóth szerint Kis abban is téved, hogy Bökényi Csátarra menekült, mert a csatári zsinat nevezte ki őt Makóra.⁵²

– **Egyéb:** halálának dátuma bizonytalan, de valószínű, hogy a szakirodalom állításával ellentétben 1728-ban (és nem 1718-ban) halt meg. Az 1728-as dátum azért valószínűbb, mert a békési egyházmegye őt követő esperesét egyértelműen 1728-ban választották meg, és nem valószínű, hogy az egyházmegye 1718 és 1728 között vezető nélkül működött volna.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.
- ² Engel Pál: *Archontológia-prozopográfia*. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1998. (A történettudomány kézikönyve, 1.) 29–39.
- ³ Csepregi Zoltán: *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM) II. kötet A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)*. Budapest, 2019.
- ⁴ Például: Tóth Levente: *A Sepszi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest, 2013. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 20.).
- ⁵ *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyűlekezeteiben 1711–1821 között*. <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/> (Letöltés: 2021. április 22.).
- ⁶ Hegyi Ádám (szerk.): *A békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*. Debrecen, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23.).
- ⁷ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula, 2009. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 11.).
- ⁸ Csepregi Zoltán: *Békés vármegyei evangélikus lelkészek a Türelmi rendelet (1781) előtt*. In: Héjja Julianna Erika (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Gyula, 2017. 311–328.
- ⁹ Kis Bálint: *A helvéciai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke*. In: Gilicze László – Kormos László (közread.): *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*. (Dél-alföldi évszázadok, 5.) Békéscsaba–Szeged, 1992 (a továbbiakban: Kis 1992) 94–120.
- ¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Esperesi hivatal, teendő, jogkör. A békési egyházmegye utasítása követi számára, Öcsöd, 1791. szeptember 26.
- ¹¹ Hegyi Ádám: *Református kertszököszögek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján*. Délvidéki Szemle, V. évf. (2018) 1. sz. 73–84.
- ¹² Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár. C 40 1753. fasc. 19. nr. 51. Helytartótanácsi Levéltár. Acta religionaria. Földesi György református tanító tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Szeged, 1753. május 7.
- ¹³ TtREL I.29.c.12. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Hivatali kérés, pályázók 1804–1905. Barkó Mihály beszámolója, Csejt, 1822. március 13.
- ¹⁴ Hegyi Ádám: *„...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*. Debrecen, 2018. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) 144.
- ¹⁵ Köblös József: *Exmissió, ordináció, konsekráció. A lelkészi hivatal elnyerésének lépései a Dunántúli Református Egyházkerületben a XVII–XVIII. században*. Acta Papensia, XVI. évf. (2016) 1–2. sz. 84.
- ¹⁶ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez, 1. füzet. A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*. Debreczen, 1894 (a továbbiakban: Tóth 1894). 97.
- ¹⁷ Tóth 1894. 29–33.
- ¹⁸ TtREL. I.29.a.2. Békés-bánati egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. Közgyűlés, Hódmezővásárhely, 1796. április 22.
- ¹⁹ TtREL I.29.a.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.
- ²⁰ TtREL I.1.a.2. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1567–1765. 224.; Tóth 1894. 93.
- ²¹ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. 2. köt. 1711–1822. Debrecen, 1908. 47.; Szentpéteri Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*. Budapest, 1948. 80.
- ²² Kis Bálint is észrevette a terminus kettős értelmezését, mert az egyházmegye 1771-ben hozott határozatai alapján feltételezte, hogy már ekkor volt világi gondnoka az egyházmegyének, de azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a határozat szövege szerint a coadjutort az esperes segítójének, tehát ebben az esetben az egyházi jegyzőnek kell tekinteni. Kis 1992. 112.
- ²³ TtREL I.1.a.2. 229.; Tóth 1894. 95.
- ²⁴ Történelmi Levéltár Nagybecskerek Zbirka crkventh matičnih knjiga reformatska crkvena opština Novi Itebej. Házassági, halotti és keresztelési anyakönyv omniáriummal 1787–1812 1. kötet.
- ²⁵ Szekernyés János: *A magyarság emlékjelei a Bánságban*. Temesvár, 2013. 202.
- ²⁶ *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825*. Takács Edit (közread.) Szentes, 2001. [elektronikus dokumentum] <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/2001.72>.

- ²⁷ TtREL I.29.a.2.
- ²⁸ A lelkészszentelés folyamatáról lásd: Köblös 2016.
- ²⁹ TtREL I.29.c.15. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Tiszántúli egyházkerület: szervezet, tisztikar 1794–1904. A békési tiszteletes egyházi vidék protocolluma, melyben fel vannak jegyezve azoknak a tiszteletes tudós prédikátor uraknak neveik, akik ezen egyházi vidékben a szent hivatalra törvényesen exmittáltattak. H[ód]M[ező]Vásárhelyen d[ie] 8-a Maii 1812-től kezdve.
- ³⁰ Zoványi Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. 1. köt. Debrecen, 1939. 180.
- ³¹ Ugrai János: „*Kis világnak világos kis tüköre.*” *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*. Debrecen–Hernád, 2004. (Nemzet, egyház, művelődés, 2.).
- ³² Dusnoki-Draskovich József: *Bél Mátyás és Békés vármegye felfedezése*. In: Dusnoki-Draskovich József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról Békés vármegyéről és a fordított világról*. Gyula, 2000. (Gyulai füzetek, 12.) 166.
- ³³ TtREL I.1.a.2. Egyházkerületi jegyzőkönyv 1567–1765. 123.
- ³⁴ TtREL I.1.a.2. 1693.
- ³⁵ TtREL I.29.a.1. A kéziratban javítva van a dátum, ezért elképzelhető, hogy 1713 a helyes olvasat, viszont valószínűbb, hogy az egyházmegyei gyűlés (1712. április 10.) után hagyta jóvá az egyházkerület (1712. szeptember 28.) az esperesválasztást, ezért ebben az esetben 1713 nem jöhet szóba.
- ³⁶ TtREL I.1.a.2. 224.; Tóth 1894. 93.
- ³⁷ TtREL I.29.a.1. Makó-Belvárosi Református Egyházközség I.250.b.1. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812 (a továbbiakban: MBRL).
- ³⁸ TtREL I.29.a.1.
- ³⁹ Kis 1992. 96.
- ⁴⁰ Szirbik Miklós: *Makó városának leírása 1835–1826*. Makó, 1979 (a továbbiakban: Szirbik 1979). 47–48.; Szirbik Miklós: *Makó városának közönséges és az abban lévő reformata ekklesziának különös leírása*. Sajtó alá rend. Eperjesy Kálmán. Makó, 1926 (a továbbiakban: Szirbik 1926). 48–49.
- ⁴¹ Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. I. kötet A vármegye általános története*. Budapest, 1896 (a továbbiakban: Borovszky 1896). 306., 445–446.; Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. 2. kötet A vármegye részletes története*. Budapest, 1897. 378.
- ⁴² Hegyi Ádám: *Esperesek műveltsége és életmódja a Békési Református Egyházmegyében (1686) 1712 és 1774 között*. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*. Budapest, 2020. 107.
- ⁴³ TtREL I.29.a.1. MBRL I.250.b.1.
- ⁴⁴ Magyar Ferences Levéltár. b.5. A Kapisztrán Rendtartomány Rendházai. A Szegedi Alsóvárosi Ferences Rend iratai 1301–1950. Monumenta Vetera et Nova... Conventus Szegediensis 1748–1829.
- ⁴⁵ Kis 1992. 96.; Szirbik 1979. 47–48.; Szirbik 1926. 48–49.
- ⁴⁶ Kis 1992. 96–97.
- ⁴⁷ Borovszky nem adja meg, hogy a Bihar vagy a Somogy vármegyei Nagybjomról van-e szó, viszont közli, hogy a tiszántúli püspök állított ki Bökényi számára igazolást, ezért egyértelmű, hogy Biharnagybjomiban volt rektor Bökényi, hiszen Somogy vármegye nem tartozott a tiszántúli püspök fennhatósága alá.
- ⁴⁸ Borovszky 1896. 310., 445–446.
- ⁴⁹ Reizner János: *Makó város története*. Szeged, 1892 (a továbbiakban: Reizner 1892). 31–33.
- ⁵⁰ Szakály Ferenc: *A török kiűzésétől a Rákóczi-szabadságharc végéig*. In: Makó monográfiája. 4. köt. Makó története a kezdetektől 1849-ig. Blazovich László. (szerk.) Makó, 1993. 289. Reizner 1892. 32.
- ⁵¹ Tóth Ferenc: *Egyházak, oktatás, kultúra*. In: Makó monográfiája. 4. köt. Makó története a kezdetektől 1849-ig. Blazovich László (szerk.) Makó, 1993 (a továbbiakban: Tóth 1993). 580–581.
- ⁵² Tóth 1993. 581. Vö.: Kis 1992. 97.